

Bediüzzaman'ın Görüşleri Işığında Psiko-sosyal Açıdan Din ve İman

Bu çalışmamızda, genelde dinin, imânın; özelde İslâmiyet'in psiko-sosyal açıdan lüzûmunu; dünya çapında bir mütefekkir olan Bediüzzaman'ın görüşleri ışığında özetlemeye gayret edeceğiz. Elbette, onun mevzûdaki düşüncelerini bütünüyle yansıtamayız. Ancak Risâle-i Nur okyanusundan, akıl bardağımızın aldığı miktarca bâzı kesitler sunacağız.

Din, yâni inanma, imân ve ibâdetin içimize yerleştirilmiş temel bir duygu olduğunu gösteren sayısız aklî/mantıkî, ilmî ve naklî deliller mevcuttur. Çocukların bile, “Anne beni nereden buldunuz?”; veya “Kim yarattı, niye yarattı?” gibi sorular sorması bunun en bariz göstergelerindendir.

İnsan olgunlaşıp çevresini tanıdıkça, “Ben kimim, nereden geliyorum, beni kim gönderdi, niye gönderdi, nereye gidiyorum, yaratılışın sırrı nedir?” gibi daha kapsamlı, ciddi ve felsefik yaklaştığını da bizzat yaşayarak öğreniriz.

Kimi cehâlet, sefâlet bataklığına, kimi dünyanın fantaziyelerine saplanarak, kimi deve kuşu misâli kafasını kuma sokarak, kimisi de geliştirdiği yapay savunma mekanizmalarının saikiyle bu soruları kasten ve bizzat düşünmek istemezse de iç dünyasında mütemadiyen yankılanarak derinden derine beynini kemirirler.

Tarih boyunca, en ilkel insanların bile; put, hayvan, güneş, ağaç, su gibi unsur ve totem gibi bâtil da olsa bir şeye tapınıp ibâdet etmesi; dinin fitrî olduğunu; insanın yaratılışının, maddî-mânevî yapısının imân esaslarını kabul, İslâm şart ve ibâdetlerini ifâ edecek; İlâhî gerçekleri ve ahlâkı yaşayacak şekilde dizayn edildiğini gösterir. Ancak, temiz su bulamayan kirli su ile susuzluğunu giderdiği; yemek bulamayan tuhaf hayvan ve otları yiyerek hayatını devam ettirmek istediği gibi; gerçeği bulamayan batıla saparak bu duygusunu tatmin etmek ister.

Maddî-mânevî, çok boyutlu, komplike bir varlık olan insanın zihnini meşgul eden bu ve benzeri soruların cevaplarını vermeye ve mutlu etmeye çalışan iki müessese vardır:

Birisi din, diğeri felsefe.

Din ile barışık olmayan felsefe; akla dayandığından beşerî zaafarla ma'lûl ve nakıstır. Göz, güneş olmaksızın göremediği gibi; akıl da vahiy nuru olmaksızın hakikati kavrayamaz. Öte yandan felsefe, bilim; kâinatla hâdiselerin fizikî cephesini anlamaya çalışarak “nasıl”ı araştırır. Halbuki insan öncelikle “Kim?” ve “Niçin?”in peşindedir. Maddenin fizikî yapısını bile tam kavrayamayan akıl/felsefe; üstelik ilgi alanından çıkardığı gayb/mâna boyutları kuşatabilir; metafizik yönü olan ve o

alemlerle irtibatı bulunan insanı tatmin edebilir mi?

Hakikat; yâni Allah'ın varlığı birliği, eşyanın ve olayların melekût, gayb (metafizik) cepheleri; ancak dinin nuruyla kavranabilir. Çünkü din; ilâhî projektör, Rabbânî program, mukaddes harita, şaşmaz pusuladır.

Bir cihaz ve makinenin niçin yapıldığını; nasıl kullanılıp çalıştırılacağını en iyi kâşifi, sanatkârı bilir. İnsan, Allah'ın kâinattan özetlediği antika bir sanattır. Saadetinin katalogu da Ondadır. Kur'ân bu noktaya, "Hiç yaratan bilmez mi? O, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır"1 şeklinde dikkat çeker.

Dünyaya gönderilişimizin asıl sebebi, diğer imân şartlarını da kapsayan Allah'a imân, muhabbetullah (Onu sevmek) ve mâ'rîfetullah, yâni Onu bütün isim ve sıfatlarıyla tanımak, bilmektir. Diğer bir ifâdeyle insan bu dünyaya, duâ ve ilim vasıtasıyla tekâmül etmek için gönderilmiştir. İnsanın olgunlaşıp sonsuz Cennet hayatına liyakat kazanması; "Kalû belâ" (Evet, Sen bizim Rabbimizsin) şeklinde verdiği söze sadık olup olmadığı ve itirazların kesilmesi imtihana bağlıdır. Sinanmanın tarzı, soruların mahiyeti, kime, nasıl imân/ibâdet edileceğini ise vahiy/din belirler.

Öte yandan; din ve imân, temel duygularımız akıl, kalb, vicdan zaviyesinden gerekli olduğu gibi; mânevî, sosyal, hattâ fen ilimleri açısından zarûrîdir. Ruhumuzun görebilmesi, işitebilmesi, kokuları alabilmesi, tadabilmesi, dokunduğunu kavrayabilmesi için göz, kulak, burun, dil-ağız, mide ve beyin gibi çok hassas yapıda organlar, duylar, duygular verilmiştir. Kezâ, ciğerimiz havayı teneffüs etmek, böbreklerimiz suları süzmek için programlanmıştır. Göz görmekten, kulak işitmekten, burun koklamaktan, dil tatmaktan, mide gıdaları hazmetmekten; ciğerimiz havayı teneffüs etmekten lezzet alır. Eğer, ciğere hava yerine su giderse ölümlle sonuçlanabilir! Bal, iyi, güzel ve mugaddi bir gıdadır. Şâyet dil-ağız ve mide değil; göze sokulursa gözü kör, kulağa doldurulursa kulağı sağır edebilir!

Bir kısmını saydığımız bu organlarımızın arasında bulunan kalbimiz de, imân, ibâdet (zikir) edecek şekilde dizayn edilmiştir ve ancak Allah'a imân, Ona muhabbet, mârifet ve Onu anmakla mutmain olur, huzûr bulur. Şâyet inkâr, felsefenin bâtıl düşünceleri veya para-pul gibi maddî şeyler kalbe girerse, kalb ölür!

Bir ölçme ve değerlendirme âleti olan akıl; bir şeyin kendi kendine olamayacağını, sebepler ve tabiat tarafından yapılamayacağını derhal kavrar, anlar. Vicdân da hads ile, yâni bulut deyince hemen yağmurun hatırlandığı süratli intikali gibi, kadir-i mutlak olan Yaratıcıyı bilir. Kalb ise, imân esaslarına göre dizayn edildiğinden Ona imân eder, tanır, sever. Zaten, kalb ancak Onu tanımakla ve anmakla mutmain olur, huzûr bulur.

Şu halde temel duygular açısından da imân/ibâdet zorunludur. Bunun sistematiğini de din belirler.

Rûh/duygu ve beden, psiko-biyo-fizyolojik yapımız gayet hassastır. Basit, küçük olumlu-olumsuz bir sözden, hattâ bir bakıştan, bile etkilenir; mutlu olur veya morali sıfırlanır! Ayrıca insanın ihtiyaçları kâinatın her tarafına dağılmış; sonsuza dek de yaşamak ister. Bunlara karşılık son derece âciz ve zayıftır. Ayrıca, akıl, gadap (savunma mekanizması), şehvet kuvveti gibi temel; merak, aşk, hırs gibi şiddetli duygularımız vardır. İşte din; bu hassas yapıya uygun veriler üretir, imân ile direnç kazandırır; beklentilerini karşılar, duygularını terbiye ve tatmin ederek hayatın dengesini sağlar.

İnsan medenî bir varlık olduğundan; hemcinsleriyle bir arada yaşamaya; üretimini bölüşmeye, adâlete, yardımlaşmaya muhtaçtır. Beşerüstü olan din; nefsî arızalar, egoizmden uzak; âdil ve hakperest olduğundan insanî münâsebetlerin prensiplerini en güzel, en âdil şekilde vaz'ederek; altyapıları hazırlar; imân ve ibâdetle içini doldurur.

Mânevî, sosyal ve fen bilimleri de yüce Yaratıcı'nın varlığını teslim etmektedir. Çünkü, fennin hiçbir kesin hakikati, Kur'ân'ın kudsî hakikatlarına ilişemez.23 İslâm, Hz. Adem (as) ile başlayıp Hz. Muhammed (asm) ile tekamül ederek, insanlığa maddî-mânevî, teknolojik açıdan ufuk açarak geliyor. Yâni, bilim ile din çatışmaz. Zîrâ, İslâmiyet fenlerin, bilimin babası, efendisi, reisi, öncüsüdür.

Öte yandan; adâletin, sevginin, hukukun, kaynaşmanın, ahlâkın kaynağı din olduğu gibi, sanatın (mimarinin, müziğin), hattâ teknolojinin kaynağı da dindir. Zîrâ, mu'cize eliyle beşere hediye edilmişlerdir.

Bilim açısından da din/imânın gerekli olduğu delilleriyle ortaya konmuştur. Fen dahil bütün ilimler Esmâ-i Hüsnâ'ya

(Allah'ın isim ve sıfatlarına) dayanır. Kâinat ve küçültülmüş bir modeli olan insan Allah'ın isimlerinin yansıdığı âlemlerdir. Özellikle İslâmiyet, fen veya mânevî ilimlerin pederi, reisi, efendisidir. Aklı ve bilimi yücelterek öne çıkarır.

Bediüzzaman bu gerçeğe Kastamonu'da yanına gelerek, "Bize Halıkımızı tanıttır; muallimlerimiz Allah'tan bahsetmiyorlar." diyen lise öğrencilerine; "Sizin okuduğunuz fenlerden her bir fen, kendi lisân-ı mahsusuyla (kendine has özel diliyle) mütemadiyen Allah'tan bahsedip Halıkı tanıttırıyorlar; muallimleri değil, onları dinleyiniz."4 şeklinde cevaplandırırken; açılımını şöyle yapar:

Allah hesabına müşâhede edilen her şey ilimdir.5 Mahiyet ve istidad (potansiyel yetenek) itibariyle de her şey ilme bağlıdır.6 İnsanoğlunun da Cenâb-ı Hakk'ın arzında halife olması, Allah'ın hükümlerini icra ve kanunlarını tatbik etmesi içindir. Bu ise tam bir ilme bağlıdır.7 Her ilim, Allah'ın bir isim ve sıfatına dayanmaktadır.8 Evet, her mükemmelliğin, her ilmin, her terakkiyatın, her bir fennin bir yüksek hakikati var ki; o hakikat İlâhî bir isme dayanıyor. Pek çok perdeleri ve çeşitli tecelliyatı/yansımaları, muhtelif daireleri bulunan o isme dayanmakla, o fen, o kemal, o kemalât, o sanat; kemalini bulur. Hakikat olur. Tıp bir fendir, hem bir sanattır. Nihayeti ve hakikati; Hakim-i Mutlak'ın Şâfi ismine dayanıp büyük eczahanesi olan yeryüzünde Rahîmane cilvelerini, ilâçlarda görmekle, tıp kemalâtını bulur, hakikat olur.9

Bediüzzaman bu çarpıcı tesbitle birlikte fizik, kimya, biyoloji, jeoloji, astronomi gibi ilimlerden örnekler sunarak kendi dilleriyle Onu nasıl tanıttırdıklarının örneklerini sunar. Zaten Kur'an'da, yaratılan her şey Onun varlığını ve birliğini gösteren bir "âyet/delil/belge"dir. Onun bir asır önce ortaya koyduğu bu gerçeği; seküler felsefenin pençesinden kurtulan ilim adamları da tesbit etmiş bulunmaktadır. Southern Louisiana Üniversitesi'nde biyolog Prof. Michael Girouard, şöyle demektedir:

Kimya ve fizik kanunlarına baktığımızda ve bu konuda yorumda bulunulmasını istediğimizde, laboratuvardaki kimya ve fizik kuralları bize şunu söylüyorlar: Mutlaka bir zekâ olmalıdır, mutlaka Yaratıcı vardır, bu bilgiyi düzenleyen bir Yaratıcı vardır. Bu beyan hâlâ dünyadaki en bilimsel beyandır. İşte fizik ve kimya kanunları bize kesinlikle şüphesiz bir biçimde şunu söylüyor ki; evrim ve cansızdan canlı oluşması mümkün değildir.

Astro-fizik, Büyük Patlama (Big Bang) sonrası ortaya çıkan parçacıklarla etkileşime girdiğini ve bu etkileşim sonucu "Higgs boson" diye anılan parçacıklar açığa çıktığını; söz konusu parçacıklarla maddeye kütle kazandırıldığını ispat etti. "Bosonlar" olmasa ya da farklı bir şekilde ortaya çıksalardı, belki de yıldızlar, gezegenler ve hayat ortaya çıkmayacaktı. Yani olmak ile olmamak eşitti. Öyle ise, "olmayı" tercih eden biri var.10

Kuantum fiziği ve İzâfiyet Teorisine göre, birbirinden ayrı ve farklı duran atom parçacıkları, aslında birbiriyle alâkalı ve bağlı; bölünmez, dinamik bir bütünlük içinde sebep-netice zinciri olmaksızın birbirine bağlıdır. Astronom Fred Hoyle, "En küçük detaylarına kadar evrenin büyük ölçekli nitelikleri ile o kadar içli dışlıdır ki, ikisini birbirlerinden ayrı düşünmek bile imkânsızdır."11 der.

Kâinatın parçalara ayrılmaz bütünlüğü, kozmosun birliği; birbirinden farklı ve zıt kuvvetlerin, enerji ve maddî unsurların aslında tek bir yapının değişik faz ve dalgalanmalardan ibaret olduğu son zamanların en büyük keşfidir. Bu akıl almaz birliği tesis eden ve bozulmadan devamını sağlayan bir Yaratıcının varlığının bilim aynasında açıkça görünmesiydi. Kur'an ve tüm semavî kitapların temeli olan tevhîd inancı; Allah'ın varlığı ve birliği, kâinat kitabının da en açık ve en temel gerçeği olarak karşımıza çıkar. Yine kuantum mekânîğine göre kâinatta kuvvet diye de bir şey yoktur. Kuvvet, küçücük tanecikler, zerrecikler ve ışıklardan ibarettir. Bu, taneciklerin birbiriyle etkileşimi ve 'şuurlu' haberleşmelerinin 'kuvvet' özelliğini ortaya çıkarmasıdır. Yâni, madde gibi kuvvetlerin de bizatihi bir 'hakikatı', 'varlığı' yoktur. Bu da maddeci anlayış determinist anlayışın iflâsı anlamını taşıyor: Bu muhteşem kâinatı meydana getiren ve ayakta tutan madde ve kuvvetler, 'başka bir hakikate' dayanıyor ve bir 'kudret' sahibine işaret ediyor.

Kur'an'î sırlarını bu zamanın anlayışına sunan Bediüzzaman, "Kudretin vücudu, kâinatın vücudundan daha ziyade kesindir ve görünen her şey aslında o İlâhî Kudret'in delili ve göstergesidir. Eşya ve kuvvetler O'ndan (heme ost) olup 'O' değildir. Bu gerçek, 'Bütün mahlûkat, her biri, hem beraber, o kudretin mücsemme kelimâtıdır.'"12 diyerek işaret eder.

Keza fen bilimi adamlarından ABD/Indiana Üniversitesi'nde mikrobiyoloji Prof. Carl Fliermans, Allah'a olan inancını,

“Modern biyoloji, canlıların asla evrimle ortaya çıkmadıklarını ispatlamakta ve Allah’ın üstün yaratışına delil oluşturmaktadır”¹³ diye ifade eder.

California Üniversitesi’nde biyokimya profesörü olan Duane Gish, Darwin’in Kara Kutusu isimli kitabında şöyle demektedir: Bunlar doğanın kanunları tarafından, tesadüfler sonucu veya bir ihtiyaçtan dolayı tasarlanmıştır; aslında bunlar önceden planlanmıştır. Tasarımı yapan ise, sistemlerin en son halinin nasıl olacağını en iyi şekilde bilmektedir; bu nedenle sistemlerin oluşacağı her adımda planlanmıştır. Yeryüzündeki hayat da en basit örneğinden en kritik parçalarına kadar, bu akıllı dizaynın sonucudur. Akıllı dizaynın sonucu aslında tüm gerçekliğini kendi içinde barındırmaktadır. Biyokimyasal sistemlerin akıllı bir tasarımcının eseri olduğunu anlamak için, yeni bir prensibe dayalı mantık veya bilim de gerekmemektedir. Son kırk yıl içinde biyokimya dalında yapılan çalışmalar zaten bu gerçeği görmeye yeterlidir.¹⁴

Allah’ın varlığı ve birliğini gösteren mantıkî deliller de vardır: Her varlık, aynı zaman akılları hayrette bırakan muhteşem bir sanat eseridir. Her sanatın bir sanatkarı olması aklın zaruriyatındandır. İhtimal hesabı bile en basit bir eserin meydana gelebileceğini haykırmaktadır. Acaba, yaratılış hakkında rakamlar, yâni matematik ne diyor? O da, tesadüfe ve “evrime” yer olmadığını, ihtimal hesaplarıyla iki kere iki dört eder derecesinde ispat eder:

Bir amipten bir kelebeğin gelişmesi için 10 üzeri 21 mitoz süresi geçmesi gerekir. Bu ise trilyon sene eder. Değil amipten insan; kelebek olması için bile geçen süre evrenin maddî yaşına sığmaz. Amipten maymunun gelişmesi için ise, 10 üzeri 160 mitoz süresi gerekmektedir. Matematik açıdan da evrim imkânsızdır.¹⁵ Para havaya atıldığı zaman yazı ve tura gelme ihtimali eşittir; yâni ikisinin de gelmesi yarım ihtimaldir. Altışar yüzü olan iki zarın, ikisinin de aynı sayıyı gösterme ihtimali, $6 \times 6 = 36$ ’da bir ihtimaldir. Okuma yazma bilmeyen birisini veya bir maymunu daktilo başına oturtsak, A harfi yazma ihtimali 29’da birdir. AT yazma ihtimali, 29 kere 29’da birdir. DARWİN yazma ihtimali, 29 üstü 6 gibi çok büyük sayıda 1’dir.¹⁶ Bu, zaman bakımından da imkânsızdır.¹⁷ Şu halde, bilim de bütün branşlarıyla tek bir Yaratıcı’nın varlığını kabul etmektedir.

Kezâ, bilimin tesbitiyle, yaratılan en basit varlıklara bile birçok gaye ve hikmet yüklediğine göre insanın bu dünyaya gönderilmesinin bir sebebi, birçok gerekçesi olmalıdır. En büyük gaye, asıl hedef, imtihan olmak; Allah’a imân, marifetullah ve muhabbetullahtır. Allah’ı isim ve sıfatlarıyla tanıtan ve onun emirlerini bildiren hakikatler manzûmesi de dindir.

Rûhumuzu tekâmül ettiren, olumlu duyguları geliştiren; menfî duyguları müspete kanalize ile, Fâtiha Sûresinde belirtilen “sırat-ı mustakîm” (dosdoğru yol) üzere terbiye eden peygamberlerdir.

Mâdem yapan bilir, elbette bilen konuşur. İnsanı kim yaratmış ise, onun nasıl huzûr ve mutlu olacağını da formüllerini vermiş ve kitaplarıyla konuşmuştur.

İmtihani kazananların mükafatlandırılması; sayısız nimetleri inkar edip isyan edenlerin cezalandırılması da vicdanın kabul ettiği bir hakikattir. Şu halde, âhiret, diriliş ve hesap vardır. İmtihanın tarzını, sorularını; kime, nasıl ve hangi şartlara imân ile ibâdet edileceği hususlarını ise herhalde vahiy ile bildirilecektir.

Tarih şahittir ki, hem insanlık, hem de Müslümanlar ne zaman dinlerine sarılmışlarsa terakki etmişler, yükselmişler, medenî toplumlar oluşturmuş; ilim, ahlâk, hukuk, eğitim, sanat, teknoloji, mimarî ve diğer sahalarda olağanüstü eserler vermişlerdir. Artık, insanın 21. yüzyılda, modern ferd ve toplumların asla dini değerlerden uzak yaşayamayacağı noktasına ulaştı: Dinsiz fen, mâneviyatsız teknoloji; insanın bin bir muamma yüklü mânevî cephesini, sayısız ihtiyaç ve arzularını tatmin edemez, edememiş... İnsanlık fen ve sosyal ilimlerde ne kadar ilerlerse ilerlesin, teknolojisi ne kadar gelişirse gelişsin, harika cihazlar hayatı ne kadar kolaylaştırırsa kolaylaştırsın hiçbir zaman dinsiz mutlu olamaz ve yaşayamaz.

Sosyal adaletin, sevginin, hukukun, kaynaşmanın, ahlâkın kaynağı din olduğu gibi, sanatın (mimarinin, müziğin), huzûrun, mutluluğun hattâ teknolojinin kaynağı da dindir. Gerek geçen çağlarda, gerekse günümüzde dindar ferd, âile ve toplumların huzûrlu, mutlu olduğu; dinden uzak olanların psiko-sosyal ve bunun sonucu maddî hastalıkların pençesinde kıvrıldığı, kötü alışkanlıkların bağımlısı olup mutsuz olduğu ilmî verilerle de ortaya konmuştur. Bununla ilgili

yüzlerce haber, kitle iletişim vasıtalarından hemen her gün üzüntüyle izlenmektedir.

Felsefe; merkeze insanı, yâni, enesini/egosunu/nefsini, maddeyi ve tabiatı, yerleştirdi. Hedefi; mükellefiyetlerden, mânevî kullardan sıyrılıp keyfince yaşayan “hür!” bir insan tipi ortaya çıkarmaktı. Bu felsefeye göre; “Yaratmasına karşılık imân ve verdiği sayısız nimetlere ibâdetle teşekkür edilmesi gereken Allah; hesap verilecek âhîret yoktur! Yalnızca bu dünyada kazanmak, daha çok kazanmak; keyfince yaşamak, nefsi arzularını tatmin etmek; problemlerden arınmış; sırf zevk ve lezzet peşinde koşarak mutlu bir hayat sürmek vardır.”

Bütün gücüyle yapışıp; tüm boyutlarıyla incelediği maddeye hükmederse problemleri çözüp her şeyi halledip başaracağını, huzûr ile mutluluğu yakalayacağını sandı. Lâkin, fenâ halde yanıldı. Maddeperestliği pahalıya mal oldu. Zîrâ, o maddeyi değil, madde onu esir aldı! Ki, maddenin en küçük yapı taşı diye tanımladığı atomu keşfederken, onun gizemli labirentlerinde kayboldu!

Maddeye gösterdiği bu ihtimama karşılık zenginlik, refah, huzûr ve mutluluk değil; hastalıklar, kötü alışkanlıklar bağımlılığı, stres, sıkıntı, şiddet ve mutsuzluk karşılığı aldı. (Ne yazık ki, son iki çağı kasıp kavuran bu akımlar, bizi de etkileyerek imânımızı zedeledi, değerlerimizi aşındırdı, rûh ve mânâ ikliminden uzaklaştırmaya çalıştı.)

Bu arada pahası biçilemeyen (zamanın değeri bile asla maddî terazilerle, kantarlarla ölçülemez!) ve acı da olsa bir tecrübe kazandı. Maddenin derinliklerine inince rûhun, mânânın izlerine rastladı. Derine daldıkça, madde inceldi, rûh daha da belirginleşti. Sosyal problemlerin intibahı, fenlerin katkısıyla da artık, rûhunu tetkik etme ihtiyacını hissederek keşfetme eşiğine geldi. Hiç şüphesiz 21. asır, rûhu keşfetme çağı olacaktır.

İnsanlık, fikir hürriyeti ve hakikati araştırma meyliyle intibaha gelerek dinsiz yaşayamayacağını anlamış; mânevîyata yönelmiştir. Hak dini bulacak, hem mutluluğu yakalayacak, hem de genel barışı sağlayacaktır.

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız gibi, genelde dinin, imânın; özelde İslâm'ın psiko-sosyal boyutlarını dünya çapında bir mütefekkir olan ve asırları kucaklayan Bediüzzaman'ın görüşleri ışığında sunmaya çalışacağız. Elbette, onun mevzûdaki düşüncelerini bütünüyle yansıtmaya iddiasında değiliz. Ancak, Risâle-i Nur okyanusundan akıl bardağımızı doldurup, birkaç kesit sunacağız. Mutluluk Bilimi akımının da uzmanların diliyle sunduğu ve tavsiye ettiği din ve imâna dâir reçeteler umarız faydalı olur.

Dipnotlar

1. Mülk Suresi, 14.
2. Sözler, s. 316.
3. Muhakemât, s. 8.
4. Sözler, s. 142.
5. Alpaslan Açıkgenç, Köprü, Yaz-Güz, 1997, s. 101.
6. Sözler, s. 330.
7. İşâratü'l-İcâz, s. 240-241.
8. İrfan Yılmaz vd., İlim ve Din, İst., 1998, c. 1, s. 249.
9. Sözler, s. 273.
10. Hugh Ross/Yeni Asya, 9/08/2001.
11. F. Hoyle, Frontiers of Astronomy, s. 304.

12. Mektûbât, s. 852.

13. Yeni Asya, 9.8.2001.

14. Michael Behe, Darwin'in Kara Kutusu, s. 196.

15. Nurbaki, İnsan Bilinmezi, İst, 1997, s. 18.

16. Sabri Özbaydar, İnsan Davranışının Sınırları ve Spor Psikolojisi, Altın Kitaplar Yay., 1983, s. 26.

17. E. Borel, İhtimaller ve Hayat (çev. İ. Erbaş), Milli Eğitim Basımevi, İst, 1966.

Ali FERŞADOĞLU